

आधुनिक मराठी कवितेच्या जननी : सावित्रीबाई फुले

प्रा. डॉ. हेमचंद्र दुधगवळी

मराठी विभाग प्रमुख, शरदराव पवार महाविद्यालय,
गडचांदुर, जि. चंद्रपुर

प्रस्तावना

इ.स. 1866 मध्ये जन्मलेल्या केशव सुतांनी इ.स. 1885 पासून काव्यलेखन केले. केशवसुतांच्या कवितेचा त्या काळात गाजावाजा झाला. आत्मविष्कारामुळे त्यांच्या कवितेला वेगळे वळण लागले, व केशवसुतांना प्रसिध्दी मिळाली. केशवसुतांनी मराठी कवितेत प्रथमतः आधुनिकता व नवीनता आणली असे म्हटले जाते. पण केशवसुतांपूर्वी आत्मविष्काराची अभिव्यक्ती शिक्षणाचा नदादिप फुलविणाऱ्या सावित्रीबाई फुले यांनी प्रखरपणे केली. मात्र प्रस्थापीत समाजाने याची दखल घेतली नाही. केशवसुतांच्या जन्माच्या बारा वर्षांपूर्वीच सावित्रीबाई फुलेंनी काव्यफुले (1854) या काव्यसंग्रहातून आपले विचार मांडले. सावित्रीबाई फुलेंनी आपल्या कवितेत समाज जाणीवेची प्रखर मांडणी केली. कवितेच्या निर्मिती प्रक्रियेविषयी त्यांनी आधुनिक विचार मांडला आहे. कवी हा क्रांतिकारक असतो, समाजाला उत्स्फूर्त करणारा, समाजाला प्रेरणा देणारा असतो. आणि जुन्या परंपरा नाकारून नवीन मुल्यांचे विचार मांडणारा असतो. असे विचार सावित्रीबाई फुले यांनी केशवसुतांपूर्वीच मांडले होते. त्यामुळे त आधुनिक मराठी कवितेच्या जननी ठरतात.

सावित्रीबाई फुले यांच्या काव्यनिर्मितीच्या प्रेरणास्थानी म. ज्योतीबा फुले हे होते. म. फुले यांनी सामाजिक, शैक्षणिक चळवळीसाठी कष्ट उपसले. त्यांच्याच पाऊलावर पाऊल ठेऊन सावित्रीबाई फुले यांनीही चळवळीत भाग घेतला.

जयाचे मुळे मी कविता रचिते।
तोच कुपे ब्रम्ह आनंद चिते।
जयाने दिली बुध्दी ही सावित्रीला।
प्रमाण करी मी यती ज्योतीबाला।

ज्या क्रांतिसुर्यामुळे सावित्रीबाईंना काव्यस्फूर्ती मिळाली त्या फुलेंना वरील कळव्यात प्रणाम केला आहे.

काव्य निर्मिती मागील हेतू : सावित्रीबाई फुलेच्या काळातील समाजावर धार्मिक विचारांचा प्रभाव होता. शुद्रातिशुद्रांना साधे मनुष्य पण नाकारणारा हा काळ होता. उच्चवर्णिय म्हणविणाऱ्या लोकांच्या विचारांचा प्रभाव सर्वच समाजावर होता. कर्मकांडाला विशेष महत्त्व होते. बुवाबाजी, अंधश्रद्धा, देवभोळेपणा यात

समाज अडकला होता. त्यामुळे त्यांच्या काव्य निर्मिती मागे मनुष्याचे सुखदुःख, सामाजिक भान आणि मुख्यता माणसाला माणुस म्हणून समाजाने ओळखावे. बुवाबाजी, अंधश्रद्धा, देवभोळेपणा मनुष्याने सोडून द्यावा हा हेतू होता.

कल्पकतेपेक्षा वास्तविकता :

सावित्रीबाई फुले यांची कविता सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनाचा वेध घेणारी आहे. ही कविता सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनावर प्रकाश टाकणारी असल्यामुळे ती कल्पकतेपेक्षा वास्तविकता मांडते. कवी केशवसुताने फक्त कवी म्हणून काव्यलेखन केले पण सावित्रीबाई फुले यांनी कृतीतून व समाज प्रबोधनासाठी काव्याची रचना केली. त्यांची कविता दीनदुबळ्याचे दुःख, त्यांच्या व्यथा, त्यांच्यामागील अन्यायाच्या विरोधात विद्रोह करणारी आहे.

सावित्रीबाई फुले यांची साहित्य संपदा :

सावित्रीबाई फुले यांनी सर्वसामान्य हिताचे असे मौलिक साहित्य लिहीले आहे. इ.स. 1854 मध्ये त्यांच्या "काव्यफुले" हा कवितासंग्रह प्रसिध्द झाला. तर "बावनकशी सुबोध रत्नाकर" हा कवितासंग्रह 1891 मध्ये प्रसिध्द झाला. तसेच ज्योतीबांची भाषणे या पुस्तकाचे संपादनही त्यांनी केले. 'सावित्रीबाईंची ज्योतीबास पत्रे', मातोश्री सावित्रीबाईंची भाषणे' (1892) इत्यादि साहित्य सावित्रीबाई फुलेंच्या नावावर आहे. हे सर्व वाड.मय डॉ. मा. गो. माळी यांनी संपादित केलेल्या सावित्रीबाई फुले समग्र वाड.मय या ग्रंथात एकत्रिक करण्यात आले आहे.

समाज भिमुखता : सावित्रीबाई फुले यांच्या कवितेमध्ये सामाजिक जाणीव स्पष्ट दिसते. समाजातील दैन्य, दास्य केवळ शिक्षणामुळेच दूर होवू शकते हे सावित्रीबाईंनी जाणले होते. स्त्री शुद्रांना मुलामगिरीतून मुक्त करायचे असेल तर त्यांना शिक्षण देणे हाच एक मार्ग आहे असे सावित्रीबाई फुले यांना वाटत होते.

दुर फेकून रूढी द्या रे।
परंपरेची मांडुनी दारे।
लिहिणे वाचणे शिकुनी घ्या रे।
छान वेळ आली।

अज्ञान हा सर्वांचा शत्रू आहे. त्यामुळे रुढी फेकून परंपरा सोडून नवीन विचारांचा स्वीकार करावा असे आवाहन त्या करतात. सावित्रीबाईंची कविता समाजावर बोलते, सामाजिक भान मांडते. सामान्यांच्या प्रश्नाला भिडण्याचा प्रयत्न करते. सावित्रीबाईंची अधिकतर कविता सामाजिक जाणीवेच्या आहेत. त्यांनी समाजाच्या प्रत्येक अंगाचे वर्णन काव्यातून मांडले आहे.

दुष्काळ ही पापाची गती। शुद्रादिःअतिशुद्र भोगती।
 चमचमीत खावून वदती। पुण्यातले पुण्यवान।
 नाना कथा चित्रविचित्रे। दावती खोटी पुराण सुक्ते।
 धर्मकांडाची भयचित्रे। सर्वापुढे करुनिया।

सावित्रीबाई फुलेंनी दुष्काळातून सामाजिक परिस्थितीचे मार्मिक वर्णन आपल्या काव्यातून केले आहे.

निसर्ग विषयक दृष्टीकोन :

माणूस आणि निसर्ग यांचे जवळचे नाते आहे. निसर्गाशिवाय तो जगू शकत नाही. सुरुवातीपासूनच मानवाने निसर्गाशी जवळीक साधली आहे. आपल्याला सुख मिळवायचे असेल तर निसर्गाचे संरक्षण व संवर्धन व्हायला पाहिजे. जागृतील निसर्ग प्रेमींना निसर्गाच्या संरक्षणाविषयी सावित्रीबाई फुलेंनी आवाहन केले. त्यांच्या 'पिवळा चाफा', 'जाईची कळी' जाईचे फुल', गुलाबाचे फुल', फुलाची कळी', मातीची ओवी', 'फुलपाखरू', 'मानव व सृष्टी' इत्यादि कवितांमधून सावित्रीबाईंचा निसर्ग विषयक दृष्टीकोन व्यक्त होतो.

पाऊस पडला शिवारात या निर्मल झाली सृष्टी
 फळाफुलांना कळान्यांना पोषक देई पुष्टी
 झिमझिम येई पाऊस पडतो बहरली सृष्टी सारी
 फळाफुलांचा वेल बुट्टीचा नेसते शालु भारी

पाऊस पडला तर निसर्ग निर्मल होतो. फुलझाडांना, फळझाडांना टवटवी येती. झिमझिम पाऊसामुळे सृष्टी बहरायला लागते. फळाफुलांची झाडे रंगीबेरंगी गुजारव करतात. बहरलेल्या सृष्टीला पाहून मानवी मन चैतन्यमय होते. अशा प्रकारे सावित्रीबाईंनी जगण्या मरण्यातील सौंदर्याचा कल्पना भावनेने बहर फुलविला आहे. सावित्रीबाईंनी निसर्गाच्या आधारे जीवनाचे तत्वज्ञान मांडले आहे.

ना. ग. पवार म्हणतात, सावित्रीबाईंच्या निसर्ग कविता निसर्गातील रमणियता स्पष्ट करणाऱ्या निसर्ग कविता म्हणून मोकळे होता येत नाही. यातून जीवनाचे मोठे तत्वज्ञान सांगितले आहे.

शिक्षण विषयक जाणीव :

पूर्वी स्त्रीयांना व शुद्रातिशुद्रांना शिक्षण घेता येत नव्हते. इंग्रजी विद्येमुळे शिक्षण सर्वसामान्य पर्यन्त आले. शुद्रातिशुद्रांना शिक्षणाची कास धरायला सावित्रीबाईंनी सांगितले.

ज्ञान नाही विद्या नाही।
 ते घेणेचे गोडी नाही।
 बुद्धी असून चालत नाही।
 तयास मानव म्हणावे का।

मानवाने आपली प्रगती करायची असेल तर शिक्षणाची कास धरावी व स्वतःची प्रगती करावी तोच खरा माणूस होय असे सावित्रीबाई खरा मानव कोण या प्रश्नाच्या उत्तरादाखल सांगतात.

काव्य विषयक जाणीव : सावित्रीबाई फुले यांची काव्यविषयक जाणीव 'द्रष्टा कवी' व खुळे काव्य खुळा कवी या कवितांतून व्यक्त होते.

रवि काव्य सोपे भुजंग प्रयाते।
 मति वृत्त आखुन गाणे गाणे लिहीते।
 भ्रतारास अर्पि बहु आदराने।
 नसे ते इही हो परी चिंतनाने।

'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' या काव्य संग्रहातील वरील कवितेत कवियित्रीची काव्य विषयक जाणीव प्रकट होते.

कृषी संस्कृतीचे प्रतिनिधीत्व : शिक्षणाप्रमाणे कृषी हा सावित्रीबाईंच्या जिवाळ्याचा विषय आहे. 'ब्रम्हवंती शेती' या कवितेत सावित्रीबाई म्हणतात,

ब्रम्ह असे शेती अन्नधान्य देती।
 अन्नास म्हणती परब्रम्ह।
 शुद्र करी शेती म्हणुनीया खाती
 पक्वान्न झोडती अहं लोक।

अन्नधान्य हे शेतीतून मिळते. शेतकरी शेती करतो, राबराब राबतो तेव्हाच शेती पिकते. त्यांच्यामुळेच इतरांना अन्न खायला मिळते. त्यामुळे कवियित्री शेतकऱ्यांचा कवितेत गौरवही करतात. सावित्रीबाई फुले शेतकऱ्याला बळीराजा संबोधून कृषी संस्कृतीचे प्रतिनिधीत्व कवितेच्या माध्यमातून करतात.

आधुनिक मराठी काव्य सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य मोलाचे आहे. सावित्रीबाई फुलेंनी आधुनिक मूल्याची पाठराखण केली. त्यांनी आपल्या काव्यातून आधुनिक विचारांचे प्रतिनिधीत्व केले. सामाजिक समस्यांवर उपाय सांगितले. कवी केशवसुतांनी कवी म्हणून कल्पना शक्तीने काव्यलेखन केले. पण सावित्रीबाई

फुलेचे काव्यलेखन हे कृतीतुन अवतरले. त्यांनी जगलेल्या जीवनातून व अनुभवातून काव्य साकारले आहे. त्यांची कविता समाजाशी संवाद साधते, सामाजिक भान जपते., सामान्याच्या प्रश्नाला भिडण्याचा प्रयत्न करते, शेतकऱ्यांच्या जीवना विषयी विचार मांडते. त्यामुळे सावित्रीबाई फुले या आधुनिक मराठी कवितेच्या जननी ठरतात.

निळकंठ मेंढे म्हणतात, सावित्रीबाई फुले यांच्या काव्यनिर्मितीचे प्रयोजन कलात्मक साहित्य निर्माण करणे हे मुख्यतः नसून जगण्याचा हक्क माणसांना मिळवून देणे हा आहे.

कृ. प. देशपांडे म्हणतात, सावित्रीबाई फुलेंच्या सामाजिक जाणीवेप्रमाणे त्यांच्या शब्दाची जाणीवही प्रगल्भ आहे. नेमक्या

शब्दातून अपेक्षित अर्थ निष्पत्ती साधण्यात त्यांचा हातखंडा आहे. म्हणून त्यांची कविता वांड.मयीन दृष्ट्या समृद्ध आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. सावित्रीबाई फुले- समग्र वाङ्मय
संपादक डॉ. मा. गो. माळी
2. सावित्रीबाई फुले - काळ आणि कर्तृत्व
संपादक डॉ. सुभाष सावरकर
3. म. फुले गौरव ग्रंथ (द्वितीय आवृत्ती)
कृ. प. देशपांडे